

Wanda Nowak-Sapota

Szkoła Wyższa im. Pawła Włodkowica w Płocku

2. OSOBY STARSZE W GOSPODARSTWACH JEDNOOSOBOWYCH

Prezentowane opracowanie jest kontynuacją rozważań dotyczących rozmieszczenia osób starszych w gospodarstwach domowych i rodzinach. Część pierwsza poświęcona została analizie danych statystycznych umożliwiających dokonanie oceny zmian w strukturze demograficznej nierodzinnych gospodarstw oraz wskazanie miejsca, jakie zajmują w niej gospodarstwa domowe osób starszego pokolenia [Nowak-Sapota, 2008]. W analizie uwzględniono stan i strukturę populacji osób starszych w podziale na płeć i wiek głowy gospodarstwa z wyodrębnieniem gospodarstw nierodzinnych według ich liczebnej wielkości oraz składu pokoleniowego.

Celem niniejszego opracowania jest charakterystyka populacji osób starszych, tworzących gospodarstwa jednoosobowe, według stanu cywilnego i sytuacji mieszkaniowej, szczególnie osób zamieszkujących w odrębnych mieszkaniach. Wychodząc z założenia, że problem starzenia się ludności jest poważnym wyzwaniem dla wszystkich krajów, w tym również Polski, konieczne jest wskazanie jego rozmiarów oraz zróżnicowania w czasie i przestrzeni. Wszelkstronna analiza indywidualnych i społecznych potrzeb osób w starszym wieku powinna uświadomić wagę tego problemu, a w konsekwencji doprowadzić do zmiany postaw młodszych generacji wobec starszego pokolenia. Stanowi również wyzwanie dla instytucji odpowiedzialnych za kształtowanie działań w zakresie polityki społecznej i gospodarczej w kraju.

W opracowaniu wykorzystano wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 oraz dane liczbowe udostępnione przez GUS, specjalnie przygotowane do realizacji celu badania.

2.1. Stan cywilny osób tworzących gospodarstwa domowe

Stan cywilny jest jedną z cech demograficznych, która w znacznym stopniu wpływa na kształtowanie się zarówno liczby, jak i struktury gospodarstw domowych. Przekształcenia składu populacji według stanu cywilnego mają szczególne znaczenie w przemianach jakościowych struktur gospodarstw domowych [Nowak-Sapota, 2002]. Cecha ta rozpatrywana jest łącznie z wiekiem i płcią ze względu na ewolucję struktur, które charakteryzują się stałymi etapami przemian. Zawarcie związku małżeńskiego kojarzy się przede wszystkim z przemianami procesu tworzenia rodziny, a w następnej kolejności decyzji w zakresie tworzenia gospodarstwa domowego. Wzrost natężenia małżeństw najczęściej skutkuje przyrostem liczby i układu strukturalnego gospodarstw domowych. Rozpad związku małżeńskiego powoduje, że mężczyźni i kobiety na ogół wybierają różnorodne ścieżki organizowania życia i zamieszkania. Głównymi czynnikami, wpływającymi na decyzję jest, obok płci i wieku, stan rodzinny w momencie ustania związku.

Dominującą pozycję wśród głów gospodarstw domowych zajmują żonaci i zamężne (około 65%), niezależnie od miejsca zamieszkania, przy większym udziale na wsi (ponad 69%, wobec około 63% w miastach). Gospodarstwem domowym z parą małżeńską kieruje częściej mężczyzna, a proporcje głów gospodarstw domowych w ogólnej ich liczbie są bardzo zbliżone na obszarach miast i wsi (tab. 2.1).

W ogólnej liczbie ponad 13 mln gospodarstw domowych w Polsce, około 35% stanowiły gospodarstwa kierowane przez osoby w pozostałym stanie cywilnym, a odsetek ten jest wyższy w miastach (około 37%) niż na wsi (ponad 30%). Kształtowanie się proporcji głów gospodarstw domowych w omawianej populacji wykazuje istotne zróżnicowanie w zależności od płci i kategorii stanu cywilnego. Owdowiali i rozwiedzeni mężczyźni tworzą około 8% ogółu gospodarstw w Polsce, przy czym odsetki te są wyższe w miastach, szczególnie w kategorii rozwiedzionych. Kobiety pozostające wcześniej w związkach małżeńskich są głowami około 47% ogółu gospodarstw tworzonych przez panie. Zdecydowanie wyższe odsetki widoczne są w grupie osób owdowiałych (36,2%), szczególnie na wsi (ponad 45%).

Tab 2.1. Gospodarstwa domowe według płci i stanu cywilnego głowy gospodarstwa domowego oraz miejsca zamieszkania

Stan cywilny prawny głowy gospodarstwa domowego*	Gospodarstwa domowe		
	Ogółem	Miasta	Wieś
Ogółem (w tys.)	13188	8827	4361
	w procentach ogółu		
kawalerowie, panny	11,4	12,0	10,4
żonaci, zamężne	64,9	62,8	69,2
wdowcy, wdowy	17,0	16,7	17,4
rozwiedzeni, rozwiedzione	6,6	8,4	2,9
separowani, separowane	0,1	0,1	0,1
Mężczyźni (w tys.)	7939	5001	2938
	w procentach ogółu		
kawalerowie	10,1	9,4	11,1
żonaci	81,8	81,2	82,8
wdowcy	4,2	4,4	4,0
rozwiedzeni	3,8	4,9	2,0
separowani	0,1	0,1	0,1
Kobiety (w tys.)	5249	3826	1423
	w procentach ogółu		
panny	13,5	15,3	8,7
zamężne	39,4	38,7	41,1
wdowy	36,2	32,9	45,1
rozwiedzione	10,7	12,9	4,9
separowane	0,2	0,2	0,2

*bez osób o niustalonym stanie cywilnym

Źródło: NSP 2002, *Gospodarstwa domowe i rodziny*, GUS, Warszawa 2003

Rozwiedzione kobiety stoją na czele niemal 11% gospodarstw domowych, ale odsetek ten jest przede wszystkim udziałem miast (około 13%). Ponad 11% gospodarstw domowych tworzą osoby w stanie przedmałżeńskim (kawalerowie, panny), a odsetek ten waha się w granicach od

około 10% wśród mężczyzn do 13,5% w zbiorowości pań. Kawalerowie są częściej głową gospodarstwa domowego na wsi, chociaż różnice udziałów są niewielkie (1,7 punktu procentowego), natomiast odwrotna sytuacja charakteryzuje populację kobiet. W miastach panny są głowami ponad 15% ogółu gospodarstw kierowanych przez kobiety, podczas gdy na wsi analogiczny udział wynosi 8,7%. Niewątpliwie, istotne różnice można zaobserwować w strukturach gospodarstw domowych według wielkości. Spośród wielu cech różnicujących te struktury istotną rolę odgrywają płeć i miejsce zamieszkania głowy gospodarstwa (tab. 2.2).

W strukturze gospodarstw domowych według liczby osób dominującą pozycję zajmowały gospodarstwa jednoosobowe stanowiące niemal 25% ogółu gospodarstw w Polsce. Odsetki gospodarstw wieloosobowych wykazują systematyczny spadek wraz ze wzrostem liczebnej wielkości gospodarstwa domowego. Małe zespoły, mające w swym składzie od 2 do 4 osób, stanowią łącznie ponad 61% ogółu gospodarstw domowych, natomiast odsetek gospodarstw 5- i więcej osobowych kształtuje się na poziomie około 14%.

Tab. 2.2. Gospodarstwa domowe według liczby osób oraz płci i miejsca zamieszkania głowy gospodarstwa

Płeć głowy gospodarstwa	Ogółem w tys.	Liczba osób w gospodarstwie domowym				
		1	2	3	4	5 i więcej
		w procentach ogółu danej kategorii				
Ogółem	13337	24,8	23,2	19,9	18,0	14,1
Mężczyźni	8013	16,9	22,4	21,6	21,8	17,3
Kobiety	5324	36,7	24,4	17,3	12,4	9,2
Miasta	8964	27,7	24,7	21,1	17,5	9,0
Mężczyźni	5069	19,6	23,9	23,6	21,9	11,0
Kobiety	3895	38,3	25,7	17,9	11,8	6,3
Wieś	4373	18,8	20,2	17,5	19,1	24,4
Mężczyźni	2944	12,1	19,8	18,2	21,6	28,3
Kobiety	1429	32,4	20,9	15,9	14,0	16,8

Źródło: jak w tab. 2.1.

Rozkład wskaźników dla ogółu gospodarstw wykazuje istotne zróżnicowanie w zależności od miejsca zamieszkania. W miastach statystyczne gospodarstwo domowe liczy 2,60 osób, co jest efektem dużego udziału gospodarstw jednoosobowych, a w następnej kolejności dwuosobowych. Na wsi przeciętna wielkość gospodarstwa domowego kształtuje się na poziomie 3,33 osób, co jest konsekwencją odmiennie niż w miastach struktury gospodarstw według wielkości.

W strukturze miejskich gospodarstw domowych widoczna jest zdecydowana przewaga małych jednostek. Gospodarstwa jednoosobowe stanowiły w 2002 roku 27,7% ogółu gospodarstw w miastach, co czwarte jest dwuosobowe, a ponad 21% ma w swym składzie 3 osoby. Zespoły liczące 5 i więcej osób stanowią zaledwie 9% ogółu miejskich gospodarstw domowych. Na obszarach wiejskich, w strukturze gospodarstw według liczby osób, dominują większe liczebnie zespoły. Niemal co czwarte gospodarstwo (24,4%) ma w swym składzie 5 i więcej osób i jest to największa grupa wśród ogółu gospodarstw wiejskich. Odsetki małych liczebnie zespołów (2-4-osobowych) są niższe w porównaniu z miastami, ale największy udział w tej grupie mają gospodarstwa dwuosobowe (20,1%); odsetek gospodarstw jednoosobowych jest relatywnie niski w porównaniu z analogicznym w miastach.

Podsumowując można stwierdzić, że najbardziej istotne różnice w strukturze wielkości gospodarstw domowych w zależności od miejsca zamieszkania dotyczą udziałów gospodarstw jednoosobowych (18,8% na wsi wobec 27,7% w miastach) oraz największych liczebnie, 5- i więcej osobowych, zespołów (9% w miastach w stosunku do 24,4% na wsi). Odsetki gospodarstw liczących od 2 do 4 osób są również niższe w miastach, ale różnice w ich poziomie są zdecydowanie mniejsze w stosunku do wsi i wynoszą 4,5 punktu dla gospodarstw dwuosobowych, około 3,5 punktu dla trzyosobowych i 1,6 punktu procentowego w przypadku czteroosobowych zespołów.

Następną cechą różnicującą struktury gospodarstw domowych według liczby osób jest płeć głowy gospodarstwa domowego. Tworzenie gospodarstwa jednoosobowego jest właściwie domeną kobiet i to

niezależnie od miejsca zamieszkania. W zbiorowości głów gospodarstw domowych pań niemal 37% stanowią reprezentantki jednoosobowych gospodarstw, dla mężczyzn analogiczny wskaźnik kształtuje się na poziomie około 17%.

W miastach omawiane wskaźniki są wyższe, niezależnie od płci, a różnica udziałów dla mężczyzn wynosi 7,5 punktu, dla kobiet 6,4 punktu. Mężczyźni, częściej niż kobiety, kierują gospodarstwem wieloosobowym mającym w swym składzie 3 i więcej osób. Wyjątek stanowią głowy gospodarstw dwuosobowych, wśród których widoczna jest przewaga płci żeńskiej zarówno w miastach, jak i na wsi. Przyczyn tych różnic należy dopatrywać się w wieku i stanie cywilnym osób kierujących takim gospodarstwem.

Skład liczebny gospodarstwa domowego związany jest ze stanem rodzinnym osób, które kierują gospodarstwem lub są jego członkami. Głowami gospodarstw domowych są na ogół osoby dorosłe, dzieci i młodzież wchodzi w skład gospodarstwa wieloosobowego, mając bezpośredni wpływ na jego liczebną wielkość. Nieodłączną cechą, kształtującą strukturę gospodarstw domowych według liczby osób, jest stan cywilny głowy gospodarstwa domowego (tab. 2.3).

W populacji głów gospodarstw jednoosobowych wyraźnie dominują osoby pozostające w stanie pozamałżeńskim. Kawalerowie i panny tworzą ogółem ponad 1,5 mln gospodarstw domowych (11,4% ogółu gospodarstw), wśród których 66,6% stanowią jednoosobowe, przy niewielkich różnicach według płci (70,2% mężczyźni, 66,3% kobiety). Gospodarstwa dwuosobowe, których głową jest osoba w stanie przedmałżeńskim, częściej występują wśród panien (około 21%) niż kawalerów (16%). Można przypuszczać, że wśród młodszego pokolenia są to osoby tworzące wspólne gospodarstwo z jednym z owdowiałych lub rozwiedzionych rodziców, jak również (częściej) panny wychowujące dzieci z pozamałżeńskiego związku (warto zaznaczyć, iż udział urodzeń pozamałżeńskich wykazuje dużą dynamikę wzrostu). Najmniej liczna jest grupa głów gospodarstw kierujących zespołami liczącymi 3 i więcej osób, odsetek takich gospodarstw w zbiorowości zarówno kawalerów, jak i panien nie przekracza 14%.

Tab 2.3 Gospodarstwa domowe według liczby osób oraz płci, stanu cywilnego prawnego i miejsca zamieszkania głowy gospodarstwa

Stan cywilny prawny głowy gospodarstwa domowego*	Ogółem w tysiącach	Liczba osób w gospodarstwie domowym				
		1	2	3	4	5 i więcej
		w procentach ogółu danej kategorii stanu cywilnego				
		Miasta				
Mężczyźni	5001	19,6	23,9	23,6	21,9	11,0
kawalerowie	473	77,1	13,2	5,7	2,5	1,5
żonaci	4059	6,2	26,2	27,8	26,6	13,2
wdowcy	219	58,7	22,4	10,1	4,8	4,0
rozwiedzeni	245	75,8	13,6	6,2	2,9	1,5
separowani	5	77,2	13,0	6,4	2,4	1,0
Kobiety	3826	38,3	25,7	17,9	11,8	6,3
panny	584	69,0	20,4	6,6	2,5	1,5
zamężne	1482	9,7	26,9	28,6	23,3	11,5
wdowy	1258	57,6	24,0	9,9	4,7	3,8
rozwiedzione	494	34,7	33,7	20,3	7,4	3,9
separowane	8	25,4	30,9	26,8	10,7	6,2
		Wieś				
Mężczyźni	2938	12,1	19,8	18,2	21,6	28,3
kawalerowie	330	52,2	20,0	15,2	6,7	5,9
żonaci	2431	3,1	20,0	19,3	24,8	32,7
wdowcy	117	54,6	18,8	10,1	6,6	9,9
rozwiedzeni	58	67,2	15,5	8,7	4,5	4,1
separowani	2	69,2	15,2	8,2	3,1	4,3
Kobiety	1423	32,4	20,9	15,9	14	16,8
panny	124	53,7	23,0	12,3	5,9	5,1
zamężne	585	5,6	20,0	22,0	24,2	28,2
wdowy	642	53,5	20,5	10,1	6,5	9,4
rozwiedzione	69	23,0	27,5	23,7	13,6	12,2
separowane	3	17,6	21,9	26,7	17,9	15,9

* bez osób o nieustalonym stanie cywilnym

Źródło: jak w tab. 2.1.

Gospodarstwa osób pozostających wcześniej w związkach małżeńskich stanowiły 23,7% ogółu gospodarstw domowych zarejestrowanych w 2002 roku w Polsce. Najliczniej reprezentowane są gospodarstwa kierowane przez osoby owdowiałe (17%) i rozwiedzione (6,6%). W każdej z tych kategorii stanu cywilnego dominują głowy gospodarstw jednoosobowych. Odsetki wśród owdowiałych mężczyzn i kobiet nie odbiegają wyraźnie swym poziomem (odpowiednio 57,3% i 56,2%) i są niższe niż w zbiorowości kawalerów i panien. Osoby rozwiedzione są w 47,5% głowami jednoosobowych gospodarstw domowych, ale wśród mężczyzn odsetek ten przekracza poziom 74%, natomiast w grupie rozwiedzionych kobiet co trzecia tworzy jednoosobowe gospodarstwo. Gospodarstwa wieloosobowe rozwiedzionych pań to głównie małe liczebnie zespoły (2–3 osoby), jedynie około 13% stanowią gospodarstwa 4-osobowe i większe. Małżonkowie, pozostający w separacji, tworzą niemal 18 tys. gospodarstw, które stanowią zaledwie 0,1% ogólnej liczby gospodarstw domowych. Separowani mężczyźni w około 74% tworzą jednoosobowe gospodarstwa, podczas gdy dla pań odsetek ten wynosi 23,5%. W populacji separowanych kobiet dominują głowy gospodarstw dwu- i trzyosobowych, a około 21% kieruje gospodarstwem 4-osobowym i większym. Niewątpliwie różnice według płci są wynikiem sytuacji rodzinnej, jaka miała miejsce przed rozwiązaniem związku małżeńskiego. W przypadku orzeczenia rozwodu czy separacji, dzieci pozostają częściej z matką, a niejednokrotnie samotne kobiety, po ustaniu małżeństwa, przejmują opiekę nad starszymi rodzicami.

Prawidłowości w kształtowaniu się proporcji gospodarstw według wielkości w poszczególnych kategoriach stanu cywilnego są zbliżone w miastach i na wsi, natomiast istotne różnice w poziomie wskaźników (wyższe w miastach) występują w podziale według płci (tab. 2.3). W strukturze gospodarstw domowych kawalerów i panien dominują gospodarstwa jednoosobowe. W miastach mężczyźni w stanie przedmałżeńskim w ponad 77%, a kobiety w około 69% tworzą samodzielne gospodarstwa; na wsi różnice udziałów są mniejsze, ale wyższe wśród panien (niemal 54%) o około 2 punkty procentowe. Rozpad związku małżeńskiego, niezależnie od przyczyn, powiększa zbiorowość gospodarstw jednoosobowych zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich. Najwyższe udziały gospodarstw pojedynczych osób charaktery-

styczne są dla rozwiedzionych mężczyzn (około 76% w miastach i ponad 67% na wsi) w przeciwieństwie do pań, wśród których około 35% w miastach i 23% na wsi tworzy jednoosobowe gospodarstwo. W populacji osób owdowiałych, niezależnie od płci, ponad połowa mężczyzn i kobiet jest głową jednoosobowego gospodarstwa, przy czym wskaźniki te w miastach są wyższe i oscylują wokół 58%, na wsi około 54%.

2.2. Ludność w gospodarstwach domowych według stanu cywilnego

Gospodarstwa domowe w Polsce w 2002 roku skupiały w swym składzie 37 812,7 tys. osób, co stanowi niemal 99% ogółu ludności w kraju. Strukturę ogółu ludności w gospodarstwach domowych oraz osób w wieku 60 i więcej lat według stanu cywilnego prawnego prezentuje tab. 2.4.

Dominującą pozycję w strukturze ogółu ludności w gospodarstwach domowych zajmują osoby pozostające w związkach małżeńskich, które stanowią niemal 78% badanej zbiorowości. Drugą pozycję, zarówno pod względem liczby, jak i udziału, zajmują osoby będące wcześniej w stanie małżeńskim (owdowiałe w ponad 11%, rozwiedzione w 4,5%), natomiast kawalerowie i panny stanowią 6,4% ogółu ludności gospodarstw domowych.

Ludność w wieku 60 i więcej lat liczy ponad 6383 tys. osób i stanowi około 17% ogólnej liczby ludności gospodarstw domowych. Struktura tej populacji według stanu cywilnego znacznie odbiega od prezentowanej dla ogółu osób zarejestrowanych w gospodarstwach domowych w Polsce. Najbardziej istotne różnice dotyczą ludności pozostającej w związkach małżeńskich oraz osób owdowiałych. W przypadku pierwszej grupy, odsetek osób w wieku 60 i więcej lat (56,6%) jest znacznie niższy od analogicznego dla całej zbiorowości (około 78%). Osoby owdowiałe stanowią około 11% ogółu ludności gospodarstw domowych w kraju. Analogiczny odsetek w populacji osób starszych jest wyższy o niemal 25 punktów procentowych (35,6%).
Rozbieżności w poziomie mierników dla osób rozwiedzionych, separowanych oraz pozostających w stanie przedmałżeńskim są niewielkie.

Tablica 2.4. Ludność w gospodarstwach domowych według stanu cywilnego prawnego i liczby osób w gospodarstwie domowym

Stan cywilny prawny*	Ogółem	Liczba osób w gospodarstwie domowym				
		1	2	3	4	5 i więcej
Ogółem (w tys.)	37605	3193	6151	7934	9607	10720
kawalerowie, panny	6,4	31,5	9,0	5,0	2,3	2,2
żonaci, zamężne	77,9	15,9	67,1	81,3	90,3	88,9
wdowcy, wdowy	11,1	39,5	16,4	8,4	5,0	7,0
rozwidzeni, rozwiedzione	4,5	12,9	7,4	5,2	2,3	1,8
separowani, separowane	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Ogółem (w tys.)	6383	1506	2670	962	436	809
			osoby w wieku 60 lat i więcej			
			w procentach ogółu			
kawalerowie, panny	4,0	11,1	1,7	1,7	2,0	2,3
żonaci, zamężne	56,6	3,7	79,3	75,9	59,4	55,4
wdowcy, wdowy	35,6	74,5	17,3	20,9	36,6	40,9
rozwidzeni, rozwiedzione	3,0	8,7	1,4	1,2	1,5	1,0
separowani, separowane	0,8	2,0	0,3	0,3	0,5	0,4

* bez osób o nieustalonym stanie cywilnym

Źródło: jak w tab. 2.1.

Można więc stwierdzić, że zbiorowość osób w wieku 60 lat i więcej w gospodarstwach domowych tworzą: w ponad połowie żonaci i zamężne, w około 40% ludność będąca wcześniej w związkach małżeńskich oraz w około 4% kawalerowie i panny.

Stan cywilny, jak już wspomniano, jest ważnym czynnikiem w podejmowaniu decyzji o tworzeniu samodzielnego gospodarstwa domowego lub pozostawaniu we wspólnym gospodarstwie z innymi osobami (Nowak-Sapota, 2002). Decyzje takie dotyczą przede wszystkim osób dorosłych, niezależnie od płci i wieku, ale w każdym przypadku uwarunkowane są na ogół innymi czynnikami (tab. 2.5).

W populacji żonatych i zamężnych ponad 98% osób pozostaje w większych lub mniejszych liczebnie wieloosobowych gospodarstwach domowych, a udział ten przyjmuje niemal taki sam poziom dla ogółu małżeństw w Polsce, jak i współmałżonków w wieku 60 lat i więcej. Istotne różnice widoczne są w rozkładzie udziałów według liczby osób w gospodarstwie domowym. Z poprzednich analiz wiadomo, że zdecydowana większość par małżeńskich tworzy rodzinne gospodarstwa domowe. Współmałżonkowie w starszym wieku w niemal 60% tworzą dwuosobowe zespoły, co piąta osoba w wieku 60 lat i więcej pozostaje w trzyosobowym gospodarstwie domowym, a ponad 19% kieruje 4-osobowym zespołem i większym. Dla ogółu ludności w gospodarstwach domowych w Polsce rozkład udziałów jest odwrotny. Zdecydowana większość będących w stanie małżeńskim koncentruje się w większych liczebnie zespołach, natomiast w gospodarstwach dwuosobowych pozostaje około 14% ogółu badanej zbiorowości. Osoby w tzw. pozostałym stanie cywilnym w zdecydowanej większości tworzą gospodarstwa jednoosobowe, a odsetek ich jest szczególnie wysoki wśród starszego wiekiem społeczeństwa. Częstość tworzenia gospodarstwa przez pojedyncze osoby jest wyborem lub koniecznością. Istotny wpływ w podejmowaniu decyzji ma niewątpliwie stan cywilny ludności oraz zmieniająca się wraz z wiekiem sytuacja rodzinna (tab. 2.6).

Można przypuszczać, że kawalerowie i panny często tworzą jednoosobowe gospodarstwo z konieczności, szczególnie dotyczy to osób pozostających w stanie przedmałżeńskim do okresu starości. Odsetek głów gospodarstw jednoosobowych z omawianej kategorii stanu cywilnego maleje wraz z przechodzeniem do starszych grup wieku, ale nawet wśród osiagających 80 lat i więcej kształtuje się na wysokim poziomie (niemal 60%).

Tab. 2.5. Ludność w gospodarstwach domowych według liczby osób i stanu cywilnego

Stan cywilny prawny*	Ogółem w tys.	Liczba osób w gospodarstwie domowym				
		1	2	3	4	5 i więcej
Ogółem (w tys.)	37605	3193	6151	7934	9607	10720
kawalerowie, panny żonaci, zamężne wdowcy, wdowy rozwidzeni, rozwidzione separowani, separowane	2416 29298 4161 1692 38	41,7 1,7 30,3 24,3 20,4	22,8 14,1 24,2 26,9 21,2	16,3 22,0 16,1 24,3 26,5	9,2 29,6 11,4 13,2 15,9	10,0 32,6 17,9 11,3 16,0
Ogółem (w tys.)	6383	1506	2670	962	436	809
kawalerowie, panny żonaci, zamężne wdowcy, wdowy rozwidzeni, rozwidzione separowani, separowane	262 3581 2298 204 38	65,1 1,5 49,3 68,0 64,4	17,7 58,7 20,3 18,5 17,7	6,5 20,2 8,9 5,8 6,4	3,5 7,2 7,0 3,5 4,2	7,2 12,4 14,5 4,2 7,3

* bez osób o nieustalonym stanie cywilnym.

Źródło: jak w tab. 2.1.

Tab. 2 6. Osoby w wieku 60 lat i więcej w gospodarstwach jednoosobowych według grupy wieku i stanu cywilnego

Stan cywilny prawny*	Ogółem	Ludność w wieku 60 lat i więcej w gospodarstwach jednoosobowych		
		w tym w wieku lat		
		60-69	70-79	80 i więcej
	w procentach ogółu gospodarstw danej grupy wieku			
kawalerowie, panny	65,1	66,9	65,1	59,7
wdowcy, wdowy	49,3	49,1	51,4	45,8
rozwiedzeni, rozwiedzione	68,0	67,6	69,3	64,5
separowani, separowane	64,4	64,0	65,9	61,1

* bez osób o nieustalonym stanie cywilnym

Źródło: jak w tab. 2.1.

Relatywnie najniższe wskaźniki w zbiorowości pozostających wcześniej w związku małżeńskim obserwujemy w grupie osób owdowiałych. Około połowy wdowców i wdów w wieku 60-69 lat i 70-79 lat decyduje się na pozostanie w odrębnym gospodarstwie domowym, udział jednoosobowych gospodarstw zmniejsza się o około 5 punktów procentowych wśród osób osiagających 80 lat i więcej. W strukturze gospodarstw domowych osób starszych, rozwiedzionych i separowanych wyraźnie dominują jednoosobowe. Z wcześniejszych analiz (p. 1) wiadomo, że głowami tych ostatnich są przede wszystkim mężczyźni i to zarówno w miastach, jak i na wsi, co sugeruje, iż kobiety częściej pozostają w gospodarstwach domowych z dziećmi, starszymi rodzicami lub innymi osobami.

Częstość tworzenia gospodarstw jednoosobowych wśród osób starszych jest zróżnicowana na obszarze kraju. Zróżnicowanie międzyregionalne w intensywności tworzenia gospodarstw jest najczęściej odzwierciedleniem różnic w przebiegu procesów demograficznych, poziomie ekonomicznym i sytuacji mieszkaniowej. Podstawą analizy przestrzennego rozmieszczenia gospodarstw są udziały głów gospodarstw jednoosobowych wśród ogółu osób w gospodarstwach domo-

wych w wieku 70–79 lat. Wybór tej grupy wieku podyktowany jest tym, że w tym przedziale osiągają najwyższe wartości (z wyjątkiem kawalerów i panien), a rozkład mierników w pozostałych grupach wieku osób starszych wykazuje zbliżone proporcje dla poszczególnych kategorii stanu cywilnego do tych w wybranym przedziale wieku. Jednocześnie analiza przestrzennego rozmieszczenia gospodarstw jednoosobowych przeprowadzona jest w podziale na trzy kategorie. Pierwszą tworzą osoby, które nie zawierały wcześniej formalnego związku małżeńskiego (kawalerowie i panny). Gospodarstwa jednoosobowe powstałe na skutek ustania związku małżeńskiego w wyniku zgonu współmałżonka (wdowcy, wdowy) stanowią drugą grupę, a trzecią, odrębną grupę, osoby rozwiedzione i separowane. Uzasadnieniem dla takiego podziału jest wyraźnie wyższy poziom częstości tworzenia gospodarstw jednoosobowych wśród tych ostatnich, co może wynikać z różnych sytuacji rodzinnych po rozpadzie związku małżeńskiego.

Osoby starsze, pozostające w stanie wolnym przez cały okres swojego życia, często tworzą jednoosobowe gospodarstwo, nie mając innego wyboru. Wartości udziałów takich gospodarstw, wśród kawalerów i panien tworzących gospodarstwa domowe w wieku 70–79 lat, przyjmują różne wartości w poszczególnych jednostkach administracyjnych. Najniższy poziom miernika notuje się w województwie podkarpackim (53,2%), a najwyższy w mazowieckim (72,7%), przy średniej krajowej 65,1%.

Obszar kraju, z punktu widzenia udziałów gospodarstw jednoosobowych, których głową jest kawaler lub panna w wieku 70–79 lat, w ogólnej liczbie gospodarstw kierowanych przez tę grupę osób, podzielono na trzy jednorodne regiony charakteryzujące się zbliżonym poziomem mierników (ryc. 2.1).

Region legitymujący się najniższym poziomem udziałów gospodarstw jednoosobowych w populacji, którą tworzą jednostki pozostające w stanie przedmałżeńskim do okresu starości, obejmuje pięć województw. Trzy spośród nich to sąsiadujące województwa leżące w trójkącie południowo-wschodniej Polski oraz odległe terytorialnie, podlaskie i wielkopolskie. W przedziale średnich wartości miernika znalazło się sześć województw położonych we wszystkich obszarach

geograficznych kraju. Terytorialnie spójny region tworzą trzy jednostki znajdujące się na środkowo-północnym obrzeżu kraju oraz trzy pozostałe, leżące po jednym: na wschodzie, zachodzie i południu Polski. Najwyższym poziomem odsetka gospodarstw jednoosobowych, tworzonych przez panny i kawalerów w wieku 70–79 lat, charakteryzuje się region skupiający pięć województw, w tym trzy z ośrodkami wielkomijskimi (dolnośląskie, łódzkie, mazowieckie).

Ryc. 2.1. Województwa w typologicznych obszarach udziałów gospodarstw jednoosobowych wśród ogółu gospodarstw kierowanych przez kawalerów i panny w wieku 70–79 lat

Źródło: dane udostępnione przez GUS.

Główną przyczyną rozpadu małżeństw w Polsce jest zgon jednego ze współmałżonków. Zmiennymi objaśniającymi proces tworzenia gospodarstw domowych przez owdowiałe starsze osoby są przede wszystkim płeć oraz stan rodzinny, a w dalszej kolejności inne czynniki natury społeczno-ekonomicznej. Gospodarstwa pojedynczych osób, których głową jest wdowiec lub wdowa, stanowią niemal 75% ogółu jednoosobowych gospodarstw tworzonych przez ludność w wieku 60 lat i więcej.

W kraju ponad połowa osób owdowiałych (51,4%), tworzących gospodarstwa domowe w wieku 70–79 lat, jest głową jednoosobowego gospodarstwa, a poziom tego miernika waha się w granicach od 38,6% w województwie podkarpackim (min.) do 60% w śląskim. Do regionu najniższych udziałów, obok podkarpackiego, należy również małopolskie i wielkopolskie (ryc. 2.2). Najliczniej reprezentowany jest region charakteryzujący się poziomem odsetka oscylującym wokół wartości średniej. Obszar ten obejmuje siedem województw, w tym trzy południowo-zachodnie (sąsiadujące ze sobą) oraz dwa, również leżące w sąsiedztwie, w północno-środkowej części kraju, a także odległe terytorialnie podlaskie i świętokrzyskie.

Zwarty terytorialnie jest region skupiający w swym składzie województwa (z wyjątkiem zachodniopomorskiego) legitymujące się najwyższymi udziałami jednoosobowych gospodarstw w badanej zbiorowości.

Gospodarstwa jednoosobowe wśród ludności w starszym wieku, z punktu widzenia ich udziału w poszczególnych kategoriach stanu cywilnego, najczęściej tworzą osoby rozwiedzione i separowane. W omawianej kategorii stanu cywilnego gospodarstwa pojedynczych osób stanowią średnio w kraju 68,7% ogółu gospodarstw, których głową jest osoba w wieku 70–79 lat. Obszar zmienności tego miernika według województw, zawarty w przedziale od 64,7% (dolnośląskie) do 72,1% (mazowieckie), jest relatywnie mniejszy niż w omawianych wcześniej grupach osób w stanie pozamałżeńskim. W regionie najniższych wartości znajdują się cztery województwa z różnych geograficznie obszarów i również cztery, ale sąsiadujące województwa, tworzą typologiczny obszar najwyższych udziałów gospodarstw jednoosobowych wśród ogółu gospodarstw kierowanych przez osoby rozwiedzione i separowane w wieku 70–79 lat (ryc. 2.3). Połowa województw znalazła się w terytorialnie zwartym obszarze, rozciągającym się niemal wzdłuż północnej i wschodniej granicy Polski. Jest to region, w którym poziom mierników przyjmuje wartości zbliżone do średniej krajowej dla analizowanej zbiorowości.

Ryc. 2.2. Województwa w typologicznych obszarach udziałów gospodarstw jednoosobowych wśród ogółu gospodarstw osób owdowiałych w wieku 70–79 lat.

Źródło: dane udostępnione przez GUS.

Skład typologicznych regionów zmienia się w zależności od rozpatrywanej kategorii stanu cywilnego. Stałą pozycję zajmują tylko niektóre spośród 16 województw. Dotyczy to łódzkiego, mazowieckiego i śląskiego, które są stałym elementem regionów skupiających jednostki o najwyższych udziałach gospodarstw jednoosobowych, oraz małopolskiego, podkarpackiego i wielkopolskiego będących, niezależnie od kategorii stanu cywilnego, w obszarze najniższej częstości tworzenia gospodarstw jednoosobowych.

Przyczyn większej lub mniejszej skłonności do tworzenia odrębnego gospodarstwa przez pojedyncze osoby, obok czynników demograficznych, należy dopatrywać się w sytuacji ekonomicznej i to zarówno starszego, jak i młodszego pokolenia. Jednym z podstawowych elementów umożliwiających egzystencję gospodarstwa domowego jest stałe źródło utrzymania oraz stabilna sytuacja mieszkaniowa. Osoby w starszym wieku w dominującym stopniu czerpią dochody z niezarobkowych źródeł i dysponują mieszkaniem (Obra-

niak, 2006). Poziom dochodów pochodzących z rent i emerytur często nie jest wystarczający w stosunku do potrzeb, ale daje minimum bezpieczeństwa. W przypadku kawalerów i panien decyzje o tworzeniu gospodarstwa jednoosobowego bywają koniecznością, natomiast w zbiorowości osób pozostających po rozwiązaniu związku małżeńskiego mogą być uwarunkowane sytuacją ekonomiczną i mieszkaniową młodszego pokolenia.

Ryc. 2.3. Województwa w typologicznych obszarach udziałów gospodarstw jednoosobowych wśród ogółu gospodarstw osób rozwiedzionych i separowanych w wieku 70-79 lat.

Źródło: dane udostępnione przez GUS.

2.3. Sytuacja mieszkaniowa gospodarstw jednoosobowych

Podstawowym parametrem charakteryzującym sytuację mieszkaniową gospodarstw domowych jest samodzielność ich zamieszkiwania. Na ogół przyjmuje się, że każde gospodarstwo domowe powinno mieć

możliwość dysponowania odrębnym mieszkaniem. Problem ten jest bardzo złożony i nie można go odnosić do ogółu gospodarstw domowych.

Ze społecznego punktu widzenia nie zawsze jest konieczne, a nawet pożądane odrębne zamieszkiwanie wszystkich gospodarstw. Zależy to w dużej mierze od płci i wieku osób tworzących gospodarstwo, a także od wielkości i typu gospodarstwa (jednoosobowe, wieloosobowe). Nie sposób również pominąć uwarunkowań ekonomicznych, zdrowotnych, psychologicznych, czy też wynikających z tradycji (Nowak-Sapota, 2006). Statystyki zamieszczone w tab. 2.7 prezentują samodzielność zamieszkiwania gospodarstw jednoosobowych w Polsce według wieku głowy gospodarstwa i miejsca zamieszkania w 2002 roku.

Tablica 2.7. Gospodarstwa jednoosobowe zamieszkujące w mieszkaniach według wieku głowy gospodarstwa i samodzielności zamieszkania

Miejsce zamieszkania	Ogółem w tys.	O wieku głowy gospodarstwa*					
		do 30 lat	30-39	40-59	60-69	70-79	80 lat i więcej
Ogółem	3301	493	3362	919	572	666	289
Miasta	2483	421	292	712	424	449	185
Wieś	818	72	70	207	148	217	104
zamieszkałe samodzielnie (w procentach ogółu danej kategorii)							
Ogółem	62,0	33,1	47,5	65,5	73,3	73,1	70,6
Miasta	61,9	34,3	48,6	65,2	75,0	75,1	71,4
Wieś	62,2	25,0	42,9	66,7	68,2	69,1	69,2

* bez osób o nieustalonym wieku

Źródło: NSP 2002, *Warunki mieszkaniowe gospodarstw domowych i rodzin*, GUS, Warszawa 2004.

W Polsce, spośród ponad 3301 tys. gospodarstw jednoosobowych, około 62% zamieszkuje samodzielnie, przy niewielkich różnicach w miastach i na wsi. W populacji osób młodych (do 30 lat) co trzecia jest głową gospodarstwa jednoosobowego zamieszkującego w odrębnym mieszkaniu, przy wyższym udziale w miastach (34,4%) niż na wsi

(25%). Głównymi gospodarstw jednoosobowych mieszkających samodzielnie są najczęściej w tej grupie wieku kawalerowie i panny, w mniejszym stopniu – osoby rozwiedzione, a wyższy poziom wskaźników każdej z grup jest wyższy w miastach. Odrębne mieszkanie użytkuje niemal połowa pojedynczych osób w wieku 30–39 lat mieszkających w miastach i około 43% na obszarach wiejskich. Poziom omawianych współczynników zdecydowanie wzrasta wśród osób tworzących gospodarstwa jednoosobowe w wieku 40–59 lat i wykazuje niewielką przewagę na wsi. Użytkowanie samodzielnego mieszkania jest jednak domeną starszych, samotnych osób. Najwyższe odsetki zamieszkujących w odrębnym mieszkaniu widoczne są wśród głów gospodarstw jednoosobowych w wieku 60–69 lat oraz 70–79 lat (wyższy w miastach) i wykazują niewielki spadek wśród osób w wieku 80 lat i więcej w miastach (o około 4 punkty) przy stabilizacji na wsi.

Samodzielność zamieszkiwania gospodarstw jednoosobowych osób starszych jest relatywnie wysoka we wszystkich województwach, a obszar ich zmienności jest największy w przedziale wieku 80 lat i więcej. Wskaźniki obliczone dla osób wieku 60–69 lat przyjmują najniższy poziom w województwie opolskim 69,9%, a najwyższy w podkarpackim (76,8%). W grupie typologicznej najniższe wartości miernika, obok opolskiego, znajdują się cztery województwa położone w różnych częściach kraju: małopolskie na południu, lubelskie i mazowieckie w obszarze środkowo-wschodnim oraz pomorskie, znajdujące się pośrodku północnego wybrzeża. Region charakteryzujący się najwyższą samodzielnością zamieszkiwania obejmuje siedem województw, w tym: dwa na południowo-zachodniej granicy kraju, trzy w pasie środkowo-południowym i dwa leżące na przeciwległych krańcach wschodniej granicy. Obszar charakteryzujący się średnim poziomem analizowanego miernika tworzą cztery, na ogół rozproszone terytorialnie, województwa (ryc. 2.4).

Wskaźniki samodzielności zamieszkiwania według województw w grupie gospodarstw jednoosobowych tworzonych przez osoby w wieku 70–79 lat, przyjmują wartości od 70,3% (min.) w zachodniopomorskim do 78,3% (maks.) w podlaskim.

W regionie najwyższych wartości miernika, obok podlaskiego znalazło się tylko podkarpackie. Pozostałe województwa tworzą dwa

sąsiadujące ze sobą regiony koncentrujące w swym składzie po siedem jednostek, na ogół spójnych terytorialnie, dzielące obszar kraju granicą biegnącą przez środek od północy na południe Polski. Typologiczny obszar, charakteryzujący się najniższym poziomem samodzielności zamieszkiwania, rozciągający się od zachodnio-północnego i środkowego wybrzeża poprzez Wielkopolskę do południowo-zachodniej granicy kraju, tworzy sześć sąsiadujących ze sobą województw oraz, znajdujące się na południu, województwo małopolskie. W regionie wartości wskaźników oscylujących wokół poziomu średniego znajduje się sześć zwartych terytorialnie województw w pasie środkowo-wschodnim, biegnącym z północy na południe oraz, położone w części środkowo-zachodniej, województwo lubuskie.

Ryc. 2.4. Województwa w typologicznych obszarach samodzielności zamieszkania gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez osoby w wieku 60-69 lat

Źródło: dane udostępnione przez GUS.

Największym zróżnicowaniem wskaźników samodzielności zamieszkania charakteryzuje się zbiorowość osób tworzących gospodarstwa jednoosobowe w wieku 80 lat i więcej. Obszar zmienności mierników kształtuje się w przedziale od 65,1% (min.) w województwie zachodniopomorskim do 78,5% (maks.) w podkarpackim (ryc. 2.6).

Ryc. 2.5. Województwa w typologicznych obszarach samodzielności zamieszkania gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez osoby w wieku 70–79 lat

Źródło: dane udostępnione przez GUS.

W podziale typologicznym województw tylko trzy jednostki tworzą obszar charakteryzujący się największą samodzielnością zamieszkiwania samotnych osób po 80 roku życia. W regionie tym znajdują się województwa: sąsiadujące podkarpackie i świętokrzyskie oraz, położone na północnym wschodzie – podlaskie. Obszar najniższych wartości miernika tworzą trzy województwa północnego wybrzeża oraz dwa sąsiadujące, leżące na południowo-zachodniej granicy, dolnośląskie i opolskie. Połowa spośród wszystkich województw tworzy spójny terytorialnie obszar o wartościach mierników zbliżonych do poziomu średniego.

W analizie sytuacji mieszkaniowej gospodarstw domowych niezmiernie ważnym elementem jest ocena parametrów określających warunki zamieszkiwania, szczególnie pod względem ich dostosowania do potrzeb starszego pokolenia. Można przypuszczać, że gospodarstwa jednoosobowe zamieszkujące wspólnie z innymi osobami mogą liczyć w trudnych sytuacjach na pomoc współlokatorów, którymi są najczęściej osoby spokrewnione lub spowinowacane. Takiej możliwości mogą

Ryc. 2.6. Województwa w typologicznych obszarach samodzielności zamieszkania gospodarstw jednoosobowych kierowanych przez osoby w wieku 80 lat i więcej

Źródło: dane udostępnione przez GUS.

być pozbawione głowy gospodarstw jednoosobowych, mieszkające samotnie z dala od rodziny lub bliskich osób. Problem ten dotyczy przede wszystkim osób starszych w tzw. pozostałym stanie cywilnym, wśród których dominują mieszkające samodzielnie kobiety.

Jednym z istotnych elementów, zwłaszcza ze względu na poczucie bezpieczeństwa, jest tytuł prawny zajmowanego mieszkania. W Polsce dominująca część gospodarstw domowych jednoosobowych jest właścicielem mieszkania (38,2%) lub posiada prawo do lokalu spółdzielczego (29,1%), około 23% zamieszkuje w wynajętych pomieszczeniach mieszkalnych znajdujących się w budynkach o różnych rodzajach własności (spółdzielcza, gminna, skarbu Państwa i inne), a niemal 9% użytkuje mieszkanie z tytułu pokrewieństwa [GUS, 2003]. Poziom omawianych mierników zależy od wieku głowy gospodarstwa oraz miejsca zamieszkania. W miastach jedynie 27,2% ogółu gospodarstw jednoosobowych posiada własne mieszkanie, podczas gdy na wsi wskaźnik ten osiąga poziom 71,4%. Główną przyczyną tak dużych

różnic jest niewątpliwie odmienna struktura budownictwa mieszkaniowego wynikająca, między innymi, z prawnego tytułu użytkowania gruntów. W miastach dominuje budownictwo spółdzielcze, w strukturze zajmowanych mieszkań przez pojedyncze osoby zajmuje ono 38,3% ogółu zasobów, na wsi zaledwie około 1% (tab. 2.8).

Odsetek mieszkań stanowiących własność gospodarstw jednoosobowych wykazuje tendencję rosnącą wraz z przechodzeniem do starszych przedziałów wieku ludności. W miastach – najwyższy poziom osiąga wśród osób w wieku 70–79 lat oraz 80 lat i więcej, na wsi dominanta widoczna jest w wieku 60–69 lat i niewielki, systematyczny spadek wśród starszych roczników, przy zdecydowanie wyższym poziomie mierników na wsi w każdym przedziale wieku głowy gospodarstwa.

Spółdzielcze prawo do lokalu jest cechą charakterystyczną miejskich zasobów mieszkaniowych. Udziały gospodarstw jednoosobowych, dysponujących takim mieszkaniem, są najwyższe wśród osób w średnim wieku (około 43%) oraz w przedziale 60–69 lat (42,4%), po czym obniżają się wśród starszej wiekiem ludności. Wyjaśnieniem takiej sytuacji może być fakt, że osoby osiągające wiek 70 lat, pozostające wcześniej w związkach małżeńskich, przekazują prawnie lokal spółdzielczy dzieciom, zachowując jednocześnie prawo użytkowania mieszkania.

Zdecydowana większość użytkowanych samodzielnie mieszkań, zarówno w miastach, jak i na wsi, wybudowana została przed 1945 rokiem. Dotyczy to przede wszystkim zasobów stanowiących własność, czyli ponad 32% mieszkań użytkowanych przez pojedyncze osoby w miastach i około 68% na wsi. Analogiczne udziały, obliczone dla ogółu gospodarstw jednoosobowych zamieszkałych samodzielnie, kształtują się na poziomie około 27% w miastach i 56,6% na wsi. Zdecydowanie większe dysproporcje widoczne są w strukturze zasobów według wieku głowy gospodarstwa domowego. Udziały użytkowanych własnych zasobów, wybudowanych przed 1945 rokiem, wśród osób starszych mieszkających samodzielnie, sięgają ponad 40% w miastach i ponad 70% na obszarach wiejskich, a poziom tych mierników jest również wyższy niż dla ogółu gospodarstw jednoosobowych.

Tab. 2.8. Gospodarstwa domowe jednoosobowe zamieszkujące samodzielnie według wieku głowy gospodarstwa i tytułu zajmowania mieszkania

Gospodarstwa w mieszkaniach	Ogółem w tys.	O wieku głowy gospodarstwa					80 lat i więcej
		do 30 lat	30-39	40-59	60-69	70-79	
Ogółem	1538	145	142	464	318	337	132
zajmowanych z tytułu:				Miasia			
własności	27,2	21,2	22,5	20,8	27,4	36,4	37,4
prawa spółdzielczego	38,3	38,4	40,1	42,9	42,4	32,2	26,2
najmu mieszkania	27,4	27,2	26,8	30,0	25,8	25,6	27,5
podnajmu	0,2	0,8	0,4	0,1	0,0	0,0	0,1
pokrewniństwa	6,2	11,4	8,1	5,4	3,9	5,4	8,4
innego	0,7	1,0	2,1	0,8	0,5	0,4	0,4
Ogółem	509	18	30	138	101	150	72
zajmowanych z tytułu:				Wiesi			
własności	71,4	57,0	65,0	72,7	73,9	72,2	69,7
prawa spółdzielczego	1,1	2,9	2,4	1,5	1,1	0,6	0,4
najmu mieszkania	9,3	17,8	15,9	11,8	9,5	6,4	5,5
podnajmu	0,1	0,4	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
pokrewniństwa	16,6	19,2	12,7	11,2	14,1	20,3	24,0
innego	1,5	2,7	3,8	2,7	1,4	0,5	0,4

* bez osób o nieustalonym wieku

Źródło: jak w tab. 2.7.

Ważnym elementem komfortu zamieszkiwania jest wyposażenie zasobów w instalacje techniczno-sanitarne, niezbędne w codziennym funkcjonowaniu osób starszych. W analizie posłużymy się danymi dla ogółu gospodarstw jednoosobowych, ponieważ publikowane statystyki nie uwzględniają grupy gospodarstw mieszkających samodzielnie (tab. 2.9).

Stopień wyposażenia zasobów mieszkaniowych w instalacje należy rozpatrywać odrębnie w miastach i na wsi ze względu na różny charakter zabudowy oraz uzbrojenie techniczne terenów. Najwyższym standardem wyposażenia mieszkań jest instalacja stałych urządzeń kąpielowych, ustępu spłukiwanego oraz centralnego ogrzewania. Podstawowym warunkiem pozwalającym osiągnąć taki standard jest dostęp do zbiorowej lub posiadanie własnej sieci wodno-kanalizacyjnej.

W zasobach użytkowanych przez jednoosobowe gospodarstwa domowe w miastach około 2% mieszkań nie ma dostępu do wodociągu, natomiast na wsi co piąte mieszkanie nie posiada instalacji wodociągowej. Mieszkania wyposażone, poza wodociągiem, w ustęp i łazienkę stanowią niemal 88% zasobów, w tym niemal 12% nie posiada centralnego ogrzewania. Infrastruktura wodno-kanalizacyjna w systemie zbiorowym jest w niewielkim stopniu dostępna na obszarach wiejskich, dlatego większość instalacji ma indywidualny charakter. Zasoby mieszkaniowe gospodarstw jednoosobowych, posiadające wodociąg z zainstalowanymi urządzeniami kąpielowymi i ustępem spłukiwanym stanowią 55% ogółu użytkowanych przez pojedyncze osoby, ale co czwarte mieszkanie nie jest wyposażone w centralne ogrzewanie.

Warunki mieszkaniowe z punktu widzenia wyposażenia mieszkań w instalacje są zdecydowanie lepsze w miastach, ale wpływ na poziom ogólnych mierników ma wyższy standard zasobów młodego pokolenia. Mieszkania w miastach, zamieszkiwane przez pojedyncze osoby w wieku do 30 lat, w ponad 93% są wyposażone we wszystkie niezbędne instalacje. Analogiczne udziały są nieco niższe dla ludności w wieku ponad 60 lat i przyjmują wartości 88,7% w przedziale 60–69 lat oraz niemal 80% dla osób powyżej 80 roku życia. Podobna sytuacja charakteryzuje zasoby mieszkaniowe zlokalizowane na obszarach wiejskich. Poziom wskaźników jest niższy w porównaniu z miastami, ale i tutaj w lepszych warunkach mieszka młode pokolenie.

Tab. 2.9. Gospodarstwa domowe jednoosobowe zamieszkujące w mieszkaniach według wieku głowy gospodarstwa oraz stopnia wyposażenia mieszkań w instalacje

Gospodarstwa w mieszkaniach	Ogółem w tys.	O wieku głowy gospodarstwa					
		do 30 lat	30-39	40-59	60-69	70-79	80 lat i więcej
Ogółem	2474	420	291	709	423	447	184
Wyposażonych w: Wodociąg, ustep i łazienkę	87,8	93,3	91,9	86,0	88,7	87,5	79,5
z c.o. zbiorowym	68,2	73,3	69,7	70,1	69,5	62,1	57,0
z c.o. indywidualnym	20,1	17,6	20,2	18,4	19,6	23,5	25,7
bez c.o.	11,7	9,1	10,1	11,5	10,9	14,4	17,3
Wodociąg	10,1	5,8	7,7	11,3	9,3	12,1	16,6
z c.o. zbiorowym	4,2	4,4	5,1	4,8	4,3	3,2	3,0
z c.o. indywidualnym	10,5	11,0	10,6	8,8	10,6	12,3	11,4
bez c.o.	85,3	84,6	84,3	86,4	85,1	84,5	85,6
Bez wodociągu	2,1	0,9	1,4	2,7	2,0	2,4	3,9
Ogółem	815	72	70	206	147	216	104
Wyposażonych w: Wodociąg, ustep i łazienkę	55,1	75,6	69,4	55,4	57,0	49,4	39,6
z c.o. zbiorowym	6,5	8,2	7,5	8,0	6,6	4,5	3,6
z c.o. indywidualnym	68,6	74,5	72,3	67,0	67,4	66,0	66,3
bez c.o.	25,2	17,3	20,2	25,0	26,0	29,5	30,1
Wodociąg	23,9	14,7	17,4	22,3	23,0	28,1	30,3
z c.o. zbiorowym	0,4	0,8	0,8	0,6	0,5	0,3	0,3
z c.o. indywidualnym	14,8	21,6	19,2	14,0	15,8	14,2	12,0
bez c.o.	84,8	77,6	80,0	85,4	83,7	85,5	87,7
Bez wodociągu	21,0	9,7	13,2	22,3	20,0	22,5	30,1

Źródło: jak w tab. 2.7.

Ocena jakości zamieszkiwania w przekroju miasto-wieś oraz grup pokoleniowych nie jest jednoznaczna, ponieważ obejmuje zasoby wybudowane w różnych latach, a w miastach dodatkowo zasoby spółdzielcze, które na ogół posiadają wszystkie instalacje. Właścicielami i lokatorami starych zasobów są najczęściej, niezależnie od miejsca zamieszkania, osoby samotne starszego pokolenia, co sugeruje gorsze warunki mieszkaniowe w stosunku do osób młodych. Za szczególnie trudną można określić sytuację osób mieszkających na wsi w zasobach wybudowanych przed 1945 rokiem. Mieszkania takie użytkuje niemal 180 tys. pojedynczych osób w wieku powyżej 60 lat, czyli niemal 60% ogółu gospodarstw jednoosobowych. Można przypuszczać, że są to w znacznym stopniu zasoby stare o niskim standardzie wyposażenia. Potwierdzeniem słuszności takiego założenia może być fakt, że co piąte mieszkanie użytkowane przez osobę w wieku 60–69 lat i co trzecie – przez osobę w wieku powyżej 80 lat nie posiada wodociągu, co eliminuje możliwość instalacji urządzeń sanitarnych, a zbliżona liczba mieszkań wyposażona jest tylko w wodociąg, w tym aż w ponad 85% brakuje centralnego ogrzewania.

2.4. Podsumowanie

Ewolucja struktur gospodarstw domowych, jak wskazuje przeprowadzona analiza, ma złożony charakter. Ocena wpływu czynników kształtujących ilościowe i jakościowe zmiany w układzie strukturalnym gospodarstw domowych wymaga wnikliwych badań w czasie i przestrzeni. Przemiany ilościowe są przede wszystkim wynikiem zmian w liczbie ludności i jej strukturze według wieku i płci. Prawdopodobną charakterystyką przemiany jakościowej struktur demograficznych, będących wynikiem zachowań matrymonialnych, jest wzrost liczby i odsetka gospodarstw kierowanych przez kobiety [Wojtkiewicz i in., 1990]. Przyczyn tego wzrostu należy dopatrywać się w podwyższaniu się wieku zawierania pierwszego, formalnego związku małżeńskiego, spadku liczby zawieranych małżeństw, rosnącej liczbie związków ustających na skutek rozwodu, separacji czy wdowieństwa. Czynniki te

mają istotny wpływ na proporcje gospodarstw rodzinnych i nierodzinnych oraz ich liczebnej wielkości. Ważną rolę w procesie tworzenia gospodarstw domowych przypisuje się sytuacji ekonomicznej oraz mieszkaniowej społeczeństwa. Przestrzenne zróżnicowanie struktur, obok wymienionych, wynika również z przywiązania do tradycji kulturowych i wyznaniowych. Splot wszystkich czynników powoduje, że proces tworzenia gospodarstw domowych jest trudny do przewidywania na podstawie oficjalnych statystyk. Istotne znaczenie w analizach zajmuje zagadnienie kształtowania się struktur gospodarstw domowych wśród starszego pokolenia. Proces starzenia się jest przede wszystkim wynikiem obniżania się płodności kobiet oraz wydłużania się przeciętnego trwania życia (Szukalski, 2006). Powoduje to systematyczny spadek udziału młodych osób w ogólnej liczbie społeczeństwa oraz wzrost liczby i udziału osób dożywających wieku starszego i sędziwego. Populacja tych ostatnich jest zróżnicowana nie tylko pod względem cech demograficznych, ale również kondycji fizycznej, psychicznej, pozycji społecznej, których zaspokojenie jest niezbędne do zapewnienia godnego życia [Kowaleski, 2008]. Ma to bezpośredni wpływ na utrwalanie się podstawowych trendów w procesie kształtowania struktur gospodarstw domowych osób starszych, szczególnie według ich liczebnej wielkości. Charakterystyczną cechą tych struktur jest wzrastający odsetek ogółu gospodarstw jednoosobowych, w tym mieszkających samodzielnie.

Na zakończenie wydaje się celowe przedstawienie najważniejszych wyników z przeprowadzonej analizy danych, charakteryzujących rozmieszczenie osób starszych w strukturze demograficznej gospodarstw jednoosobowych oraz ich sytuacji mieszkaniowej.

1. Przekształcenia w składzie ludności według stanu cywilnego mają szczególne znaczenie w przemianach jakościowych struktur gospodarstw domowych. Cecha ta rozpatrywana jest łącznie z wiekiem i płcią ze względu na ewolucję wymienionych składników struktur.

2. Dominującą pozycję wśród głów gospodarstw domowych zajmują żonaci i zameżne (około 65%), niezależnie od miejsca zamieszkania, przy większym udziale na wsi (ponad 69%, wobec około 63% w miastach). Gospodarstwem domowym z parą małżeńską kieruje

częściej mężczyzna, a proporcje głów gospodarstw domowych w ogólnej ich liczbie są bardzo zbliżone na obszarach miast i wsi.

3. W zbiorowości pozostających wcześniej w związkach małżeńskich, głową gospodarstwa są częściej osoby owdowiałe niż rozwiedzione, a wśród każdej z tych grup dominują kobiety.

4. Ponad 11% gospodarstw domowych kierują osoby w stanie przedmałżeńskim; panny częściej w miastach, kawalerowie na wsi.

5. Najbardziej istotne różnice w strukturze wielkości gospodarstw domowych w zależności od miejsca zamieszkania dotyczą udziałów gospodarstw jednoosobowych (18,8% na wsi wobec 27,7% w miastach) oraz największych liczebnie, 5-osobowych i większych zespołów (9% w miastach w stosunku do 24,4% na wsi).

6. Cechą różnicującą struktury gospodarstw domowych według liczby osób jest płeć głowy gospodarstwa domowego. Tworzenie gospodarstwa jednoosobowego jest właściwie domeną kobiet i to niezależnie od miejsca zamieszkania.

7. Ludność w wieku 60 i więcej lat liczy ponad 6383 tys. osób i stanowi około 17% ogólnej liczby ludności gospodarstw domowych. Struktura tej populacji według stanu cywilnego znacznie odbiega od prezentowanej dla ogółu osób zarejestrowanych w gospodarstwach domowych w Polsce. Najbardziej istotne różnice dotyczą ludności pozostającej w związkach małżeńskich oraz osób owdowiałych.

8. Zbiorowość osób starszego pokolenia w gospodarstwach domowych tworzą: w ponad połowie żonaci i zamężne, w około 40% ludność będąca wcześniej w związkach małżeńskich oraz w około 4% kawalerowie i panny.

9. W strukturze liczebnej wielkości gospodarstw domowych kierowanych przez osoby w wieku 60 lat i więcej wyraźnie dominują jednoosobowe, a ich odsetek osiąga najwyższy poziom w wieku 70–79 lat. Częstość tworzenia gospodarstwa jednoosobowego, w grupie osób w tzw. pozostałym stanie cywilnym, jest najniższa wśród owdowiałych, a najwyższa w kategorii rozwiedzionych i separowanych.

10. Intensywność tworzenia gospodarstw jednoosobowych przez osoby starsze wiekiem wykazuje zróżnicowanie międzyregionalne

zarówno w poszczególnych przedziałach wieku, jak i kategoriach stanu cywilnego.

11. Gospodarstwa jednoosobowe, wśród ludności w starszym wieku, najczęściej tworzą osoby rozwiedzione i separowane. W omawianej kategorii stanu cywilnego, gospodarstwa pojedynczych osób stanowią średnio w kraju 68,7% ogółu gospodarstw, których głową jest osoba w wieku 70–79 lat. Obszar zmienności tego miernika według województw zawarty jest w przedziale od 64,7% (dolnośląskie) do 72,1% (mazowieckie).

12. Skład typologicznych regionów i obszarów jednorodnych zmienia się w zależności od rozpatrywanej kategorii stanu cywilnego. Stałą pozycję zajmują tylko niektóre spośród 16 województw. Dotyczy to województw: łódzkiego, mazowieckiego i śląskiego, które są stałym elementem regionów skupiających jednostki o najwyższych udziałach gospodarstw jednoosobowych, oraz województw: małopolskiego, podkarpackiego i wielkopolskiego, będących – niezależnie od kategorii stanu cywilnego – w grupie najniższej częstości tworzenia gospodarstw jednoosobowych.

13. W Polsce, spośród ponad 3301 tys. gospodarstw jednoosobowych, około 62% zamieszkuje samodzielnie, przy niewielkich różnicach w miastach i na wsi. Użytkowanie samodzielnego mieszkania jest jednak domeną starszych, samotnych osób. Najwyższe odsetki zamieszkujących w odrębnym mieszkaniu widoczne są wśród głów gospodarstw jednoosobowych w wieku 60–69 lat oraz 70–79 lat (wyższy w miastach) i wykazują niewielki spadek wśród osób w wieku 80 lat i więcej w miastach (o około 4 punkty), przy stabilizacji na wsi.

14. Samodzielność zamieszkiwania gospodarstw jednoosobowych osób starszych jest relatywnie wysoka we wszystkich województwach. Obszar zmienności mierników kształtuje się w przedziale od 65,1% (minimum) w województwie zachodniopomorskim do 78,5% (maksimum) w podkarpackim.

15. Zdecydowana większość użytkowanych samodzielnie mieszkań zarówno w miastach, jak i na wsi, wybudowana została przed 1945 rokiem. Dotyczy to przede wszystkim zasobów stanowiących własność,

czyli ponad 32% mieszkań użytkowanych przez pojedyncze osoby w miastach i około 68% na wsi. Udziały użytkowanych własnych zasobów, wybudowanych przed 1945 rokiem, wśród osób starszych mieszkających samodzielnie, sięgają ponad 40% w miastach i ponad 70% na obszarach wiejskich, a poziom tych mierników jest wyższy niż dla ogółu gospodarstw jednoosobowych.

16. Ważnym elementem komfortu zamieszkiwania jest wyposażenie zasobów w instalacje techniczno-sanitarne, niezbędne w codziennym funkcjonowaniu osób starszych. W zasobach użytkowanych przez jednoosobowe gospodarstwa domowe w miastach około 2% mieszkań nie ma dostępu do wodociągu, natomiast na wsi co piąte mieszkanie nie posiada instalacji wodociągowej. Mieszkania wyposażone, poza wodociągiem, w ustęp i łazienkę stanowią niemal 88% zasobów, w tym niemal 12% nie posiada centralnego ogrzewania. Infrastruktura wodno-kanalizacyjna w systemie zbiorowym jest w niewielkim stopniu dostępna na obszarach wiejskich, dlatego większość instalacji ma indywidualny charakter. Zasoby mieszkaniowe gospodarstw jednoosobowych, posiadające wodociąg z zainstalowanymi urządzeniami kąpielowymi i ustępem spłukiwanym, stanowią 55% ogółu użytkowanych przez pojedyncze osoby, ale co czwarte mieszkanie nie jest wyposażone w centralne ogrzewanie. Około 10% omawianej kategorii mieszkań w miastach i niemal 24% na wsi posiada tylko instalację wodociągową, co oznacza brak jednego lub obu urządzeń sanitarnych (łazienki lub ustępu), jednocześnie około 85% mieszkań z wodociągiem, niezależnie od miejsca zamieszkania, nie ma zainstalowanego centralnego ogrzewania.

17. Właścicielami i lokatorami starych zasobów są najczęściej, niezależnie od miejsca zamieszkania, osoby samotne starszego pokolenia, co sugeruje gorsze warunki mieszkaniowe w stosunku do pozostałych grup pokoleniowych. Szczególnie jako trudną można określić sytuację osób mieszkających na wsi w zasobach wybudowanych przed 1945 rokiem. Mieszkania takie użytkuje niemal 180 tys. pojedynczych osób w wieku powyżej 60 lat, czyli niemal 60% ogółu gospodarstw jednoosobowych. Można przypuszczać, że są to w znacznym stopniu zasoby

stare, o niskim standardzie wyposażenia. Potwierdzeniem słuszności takiego założenia może być fakt, że co piąte mieszkanie użytkowane przez osobę w wieku 60–69 lat i co trzecie – przez osobę w wieku powyżej 80 lat nie posiada wodociągu, co eliminuje możliwość instalacji urządzeń sanitarnych, a zbliżone odsetki mieszkań wyposażone są jedynie w wodociąg, w tym aż w ponad 85% brakuje centralnego ogrzewania.

18. Zwiększająca się liczba osób dożywających sędziwego wieku stanowi wyzwanie dla samorządów terytorialnych do organizowania różnorodnych form pomocy społecznej w miejscu zamieszkania, szczególnie w zakresie wykonywania codziennych czynności. Niezbędne wydaje się również opracowanie strategii rozwoju ośrodków umożliwiających kompleksową opiekę nad osobami samotnymi, które utraciły możliwość samodzielnego funkcjonowania (Szweda-Lewandowska, 2008).

Literatura

- Kowaleski J. T., 2008, *Struktura demograficzna starszego odłamu ludności (rozważania metodologiczne i elementy obrazu sytuacji w województwach i powiatach na przełomie stuleci*, [w:] J. T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starzenie się ludności Polski. Między demografią a gerontologią społeczną*, Wyd. UŁ, Łódź
- Nowak-Sapota W., 2008, *Osoby starsze w strukturze nierodzinnych gospodarstw domowych*, [w:] J. T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starzenie się ludności Polski. Między demografią a gerontologią społeczną*, Wyd. UŁ, Łódź
- Nowak-Sapota W., 2006, *Osoby starsze w strukturze gospodarstw domowych*, [w:] J. T. Kowaleski (red.), *Ludzie starzy w polskim społeczeństwie w pierwszych dekadach XXI wieku*, Wyd. UŁ, Łódź
- Nowak-Sapota W., 2002, *Zawieranie i rozpad związków małżeńskich a zmiany w strukturze gospodarstw domowych i rodzin*, [w:] J. T. Kowaleski (red.), *Reprodukcja ludności i mobilność przestrzenna na obszarze Ziemi Łódzkiej*, Wyd. UŁ, Łódź
- Obraniak W., 2006, *Struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna ludzi starych w wielkich miastach w Polsce w świetle spisów ludności z lat 1988 i 2002*, [w:] J. T. Kowaleski (red.), *Ludzie starzy w polskim społeczeństwie w pierwszych dekadach XXI wieku*, Wyd. UŁ, Łódź

- Szukalski P., 2006, *Populacja osób bardzo starych w społeczeństwie polskim – stan obecny i perspektywy*, [w:] J. T. Kowaleski (red.), *Ludzie starzy w polskim społeczeństwie w pierwszych dekadach XXI wieku*, Wyd. UŁ, Łódź
- Szweda-Lewandowska Z., 2008, *Prognoza zapotrzebowania na miejsca w domach pomocy społecznej*, [w:] J. T. Kowaleski, P. Szukalski (red.), *Starzenie się ludności Polski. Między demografią a gerontologią społeczną*, Wyd. UŁ, Łódź
- Wojtkiewicz R. A., McLanahan S. S., Garfinkle I., 1990, *The Growth of Families Headed by Women*, *Demography*, s. 19–30